

Ա. ԳԻԻԼԻՍԱՆԴԱՆԵԱՆ, «Հայ – Թաքարական Ընդհարումները»

Հատոր Ա. Բագուի առաջին ընդհարումները, Փարիզ, 1933:

Այս գրքի մասին մեր մամուլը արտայայտեց ջերմ համակրանքով՝ ընդգծելով յատկապէս նրա դաստիարակչական արժէքը նոր սերնդի համար: Ամբողջապէս միանալով այդ արտայայտութիւններին՝ մենք անհրաժեշտ ենք համարում Ա. Գիւլիսանդանեանի աշխատութեան մօտենալ նաեւ իրրեւ պատմական աշխատութեան: Այս տեսակէտից ի՞նչ է ներկայացնում այդ աշխատութիւնը:

Սխալած չենք լինի, եթէ Ա. Գիւլիսանդանեանի գործը դասենք պատմական յուշագրութեան շարքը: Իրրեւ դէպքերի անմիջական մասնակից, նոյն իսկ ղեկավար գեր կատարող՝ հեղինակը խօսում է ոչ որպէս առարկայական պատմաբան, այլ ակնատեսի ու գերակատարի հանգամանքով, յաճախ, կիրառելով նաեւ առաջին դէմքով պատմողի ձևը: Եւ, մեր կարծիքով, գրքի ամենագնահատելի մասը հէնց այս է. այստեղ հեղինակը տալիս է նոր գծեր ու լուսարանութիւններ, մինչդեռ պատմութեան միւս մասերը ընդհանրապէս սունած են արդէն հրատարակած աղբիւրներից եւ առանձին նորութիւն չեն պարունակում:

Ա. Գիւլիսանդանեանի գիրքը բովանդակում է Բագուի 4 օրւայ ընդհարումների նկարագրութիւնը (1905 թ. փետր. 6-9): Այդ տրւում են տեղեկութիւններ փետրւարեան դէպքերի ժամանակ աչքի ընկած մարտիկների, գործիչների եւ կուսակցութիւնների մասին: Վեր են հանւում ընդհարումներից անմիջապէս յետոյ պատահած անցուդարձերը՝ քաղաքացիների կատարած աշխատանքները, նպաստի գործը, խաղաղարար յանձնաժողովները, ակնատեսների վկայութիւնները եւ, վերջապէս, ուս կառավարութեան խաղացած դերը:

Բագուի երկրորդ դէպքերին պէտք է նւերի գրքի երկրորդ հատորը, իսկ երկու ուրիշ հատորի մէջ էլ ենթադրւում է ամփոփել Անդրկովկասի միւս շրջաններում պատահած ընդհարումները:

Իր յուշագրութիւնը Ա. Գիւլիսանդանեան համակել է նաեւ զանազան նիւթերի մէջընթաններով, որով գիրքը ստացել է կէս-հում, կէս-մշակւած նիւթերի հաւաքածոյի կերպարանք: Եւ որովհետեւ հեղինակը իր գրածքի մէջ դրել է, նիւթից զատ, եւ սիրտ ու հոգի – դուրս է եկել ընթերցանութեան համար գրուիչ աշխատութիւն:

Պատմաբանի տեսակէտից Գիւլիսանդանեանի աշխատութեան ամենահետաքրքրական մասը, ինչպէս ասացինք, նրա յուշերն են – տեսածներն ու դիտողութիւնները: Գալով ուսումնասիրական բաժնին՝ պէտք է ասել, որ նա, մեծ մասամբ, խտացում է արդէն իսկ լոյս տեսած նիւթերի: Հակառակ գրքի յոռաջարանում ասւածին, թէ «Հայ – Թաքարական ընդհարումների մասին թէպէտ մեր մամուլի մէջ իր ժամանակին որչափ տեղեկութիւններ լոյս են տեսել, բայց մինչեւ այժմ փորձ չի եղել ի մի հաւաքելու ոչ միայն մամուլի մէջ երեւցածները, այլ եւ ակնատեսների վկայութիւնները», պէտք է յայտնենք, որ այդ ուղղութեամբ բաւական դործ կատարւած է: Յիշենք, թէկուզ, Ա. Դոի ահտորը Հայ-Թրքական ընդհարումների մասին, Մ. Յովհաննիսեանի (Վարանդեան), «Կովկասեան Վանդէս»-ն, Դ. Անանունի «Ռուսահայերի հաստրական զարգացումը», Յորդ հատոր (որից օգտւել է եւ ինքը Ա. Գիւլիսանդանեանը), Արամայիսի գիրքը «Յասալ» մատենաշարում, Մ. Վարանդեանի «Հ. Յ. Դ. Պատմութիւն»-ը եւայլն,

ալլե Վ. Մալեւսկու եւ Ս. Զաւարեանի ուսերէն դըքերը: Ճիշտ է, Ա. Գիւլիսանդանեանի ծրարութեամբ լայն սահմաններով աշխատանք է կատարուած բայց տրամբը, յամենայն դէպս, անտես անըւելիք բան է:

Գալով ներկայ դրախօսականի առարկայ եղող հատորին, կուզէինք անել մի բանի զիտողութիւններ՝ յատկապէս յաջորդ հատորները կազմելու ի նկատի ունենալու համար: Ամենից առաջ աչքի է զարնում աշխատութեան փաստական-ժամանակադրական մասի թուութիւնը, մասնաւոր գործիչների եւ մարտիկների կենսագրութիւնների մէջ: Սրանց մասին հեղինակը տալիս է շատ կարճ տեղեկութիւններ՝ եւ աւելի՛ անձնական խորհրդածութիւններ: Պատմական տեսակէտից կարեւորը փաստն է. խորհրդածութիւնը պէտք է բխի փաստից:

Ձեն լուսարանած ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութեան ձեւը, զեկալար մարմնի կազմն ու զործունէութիւնը, նիկոլ-Դումանի դերը, նաեւ դերը հասարակական խաւերի: Նոյնը՝ եւ հակառակորդի մօտ:

Ձեն քննուած հայ-թաթարական ընդհարումների ծագման պատճառները, մի բան որ թւում է թէ, պէտք է արւելք հէնց առաջին հատորում: Ձեն օգտագործուած սենատոր կուլմինսկու կատարած քննութեան նիւթերը, փոխառւած քննութեան Դաշկովի ցարին ուղարկած տեղեկագրերը եւ այլն:

Ձեն հիմնադրուած եւ 4 օրւայ կոիւնների հասցրած մարդկային եւ նիւթական զոհերի թիւը: Ա. Գիւլիսանդանեանի իր բերած տեղեկութիւնները քաղել է Դ. Անանունի զրբից (էջ 168-169): Անանունը տալիս է սեն. կուլմինսկու եւ Բ. Դոլուխանեանի հաղորդած թիւերը: Ըստ առաջինի սպանուած է 234 հայ, եւ 41 թուրք. վերաւորւած է 104 հայ, 87 թուրք: Ըստ երկրորդի սպանուած է 205 հայ եւ 111 թուրք. վերաւորւած է 121 հայ եւ 128 թուրք: Գիւլիսանդանե-

անըր առել է Դոլուխանեանի թիւերը. ինչո՞ւ ոչ կուլմինսկու մնում է մութ:

Նոյնը պէտք է ասել եւ նիւթական կորուստների մասին. Դ. Անանունը, յենւելով «Մշակ»-ի հրատարակած տեալներին վրա, ընդհանուր վնասը ցոյց է տալիս 3 միլիոն ռուբլի. Գիւլիսանդանեանը կրկնում է այդ թիւը. «ամբողջ վնասը հաշոււմ էր մօտ 3 միլիոն ռուբլի, որի մեծագոյն մասը հայական էր»: Դ. Անանունը իր թւերը առաջ է բերում որոշ վերապահութեամբ եւ ցոյց տալով աղբիւրները. Գիւլիսանդանեանը ներկայացնում է որպէս հաստատուած փաստ եւ աղբիւրները ցոյց տալու փոխարէն՝ յայտնում է՝ «ինչպէս ցոյց տեւց վիճակագրութիւնը» (էջ 55). Եւ վիճակագրութիւնը մնում է անյայտ:

Այս ընդհանուր զիտողութիւններից յետոյ՝ նաեւ երկու մասնակի ճշտումներ: Չորրորդ դիւիսը սկսւում է այսպիսի խօսքով. «Հաշտութիւնից անմիջապէս յետոյ, Բաղու քաղաքում սկսւեցին աննախըմբաց ժողովներ (էջ 117): Եւ նկարագրւում են այդ ժողովները: Ստացւում է տպաւորութիւն, որ այդ ժողովները արդիւնք էին հայ-թաթարական ընդհարումների, այն ինչ նըրանք բխում էին ցարիզմի ճապոնական ճակատում կրած չլմեցնող հարածներից. ռուս-ճապոնական պատերազմը վերջանում էր պարտութեամբ, եւ Ռուսաստանի ժողովուրդների լեզուն սկսւում էր բացել: Սկսւում էր յեղափոխութիւնը:

Սամսոն Յարութիւնեանի մասին խօսելիս (էջ 169), Գիւլիսանդանեանը գրում է. «1913-14 թ. նա նորից փորձեց մօտենալ Դաշնակցութեան, բայց ոչ մի արդիւնք չունեցաւ, որովհետեւ Դաշնակցութեան արդէն յայտնի էր նրա զոյնը: Այս վերջին փորձից յետոյ նա ընդմիջւած մնաց Դաշնակցութեան երդւեալ հակառակորդների շարքում»: Արդարութիւնը պահանջում է ասել, որ

Ս. Յարութիւնեանը թէ 1913-14 թւականներին եւ թէ նրանից յետոյ, մինչեւ 1917 թ. փետրուարեան յեղափոխութիւնը, մօտ էր Դաշնակցութեան եւ գործում էր համերաշխ դաշնակցականների հետ Ազգ. Բիւրոյում եւ Բարեգործական Ընկերութեան մէջ: 1917 թ. մարտին էր, որ նա փորձեց մտնել Դաշնակցութեան շարքերը, բայց մերժուելով՝ դնաց կազմեց Հայ Ժողովրդական կուսակցութիւնը:

Մանր զիտողութիւնների այս շարքը կարելի է շարունակել, բայց այսքանն էլ բաւական է մեր հիմնական մտքի համար՝ յաջորդ հատորները կազմելիս ջանալ խուսափել նման թերութիւններից: Եթէ մենք այսքան երկար կանգ առնեք Ա. Գիւլիսանդանեանի դրքի վրա, պատճառն այն է, որ համարում ենք ձեռնարկը շատ օգտակար եւ կը կամենայինք որ լինէր անթերի

Ս. Վ.

ԳՐ. Յ. ԱՂԱԲԱՅԵԱՆ, «Հայաստանի Լեռնիտները»

Երկրաբանական եւ արդիւնաբերական

ուսումնասիրութիւն, Թեհրան, 1932:

Այս գրքովը վերպեց Հայ մամուլի տեսողութիւնից, մինչդեռ թէ իր հեղինակը եւ թէ չօգտած հարցը արժանի են ուշադրութեան: Հեղինակը՝ պ. Գ. Աղաբաբեան, հին հասարակական գործիչ է, իբրեւ հանքերի քաղաքացիական հարտարագէտ, հմուտ մասնագէտ եւ Հայաստանի բնական հարստութիւնների լաւատեսիկ անձերից մէկը: Նրա յղումները կովկասահայ մամուլում միշտ էլ յազնեցած էին բաղմունքների տրեւելներով եւ ընթերցողին տալիս էին հիմնական տեղեկութիւններ: Յիշենք, թէկուզ, Հայաստանի անկախութեան օրերին Արարատեան դաշտի բնական հարստութիւններին ներկած նրա երկարաշունչ ուսումնասիրութիւնները:

Գրախօսութեան առարկայ կազմող ներկայ գրքովը նոյնպէս ներկած է Հայաստանի բնական հարստութիւններին. նա քննում է, զուտ մասնագիտական տեսակէտից, Հայաստանի լեռնութիւնի օգտագործման խնդիրը: Լեռնիտը (leucite) տնտեսական բարձր արժէք ներկայացնող պոտաս եւ ալիւմին պարունակող մի հանք է, որ, իբրեւ արդիւնաբերական նիւթ, վերջերս սկսել է օգտագործուել ճարտարաբանական եւ դանակով:

Լեռնիտի մինչեւ այժմ յայտնի գլխաւոր հանքավայրը Իտալիայում է: Ներանից յետոյ, պ. Աղաբաբեանը դնում է Հայաստանը իբրեւ լեռնիտով հարուստ երկիր: Հայկական լեռնիտի կենտրոնը Ձանգեղուն է: Պ. Աղաբաբեանը դեռ 1902 թ., հանքաբանական մի աշխատանքի միջոցին յայտնագործել է այդ հանքի հսկայական պաշար Ստորին Ղափանի պղնձահանքերի շրջանում, կալարտ, Ղաթար, Բարաբաթում, Խալաջ եւ Նորաշենիկ գիւղերի հողերում, մօտաւորապէս 5 քառ. կիլոմետր տարածութեան վրա:

Տալով Ստորին Ղափանի երկրաբանական պատկերը՝ պ. Աղաբաբեան, մօտաւոր թիւերով, 1,225,000,000 թոն պարունակող պաշար է հաշուում, որից կարող է ստացուել 245,000,000 թոն պոտաս եւ 269,500,000 թոն ալիւմին: Դերանից միայն պոտասի արժէքը, 1932թ. զննելով, կը հաւասարէ 2,450,000,000 անգլիական ոսկու:

Աստղաբաշխական այս վիթխարի թւերը, բնականաբար, բերում են ոչ թէ որպէս վերջնականապէս հաստատուած փաստ, այլ որպէս որոշ տեւալների վրա հիմնուած ենթադրութիւն: Գրքովի հեղինակը ուզում է միայն հրա-